

Ті, хто бачив її гру, одноставно стверджують, що майстерність артистки була зразком мистецтва перевтілення, віртуозного поєднання правди внутрішнього життя з глибоким баченням характерних рис своїх героїнь, тонким відчуттям вимог жанру. За 40 років праці на сцені В. Чистякова створила чимало видатних сценічних образів у таких виставах, як «Платон Кречет» Корнійчука, «Молода гвардія» за Фадєєвим, «Гайдамаки» за Шевченком, «Гроза» Островського, «Талан» Старицького, «Євгенія Гранде» за Бальзаком, «Примари» Ібсена.

Петро Кравчук

Втрати і здобутки Валентини Чистякової

Валентина Чистякова народилася 1900 року в Петербурзі, в родині оперних співаків. Мати працювала на сцені лише до народження доньки. Батько артистки після закінчення Петербурзької консерваторії спочатку служив у провінційних трупах, а з 1908 року — в Московському Великому (тоді імператорському) театрі, в якому він і пробув до 1918 року. Майбутня артистка закінчила з золотою медаллю відому Московську жіночу гімназію Девонської. Мистецтво оточувало Чистякову майже «з пелюшок». З 6 років з'являлася на сцені Великого театру в ролі «прекрасного дитяти» у виставі «Русалка», брала участь у гімназичних виставах і концертах. Одночасно з навчанням у гімназії, вчилася музики, хореографії та живопису.

1918 року родина Чистякових переїздить до Києва, і Валентину Чистякову було запрошено на посаду педагога з вокалу до Київської консерваторії. У Києві 18-літня В.Чистякова навчалася у хореографічній школі талановитої балерини Б.Ніжинської, а потім зустрічається з відомим вже на той час українським режисером Лесем Курбасом. Зустріч ця принципово змінює все її подальше життя. В.Чистякова вступає на професійну українську сцену, стає актрисою театру Курбаса, його ученицею, дружиною і товаришем. У грудні 1918 року В.Чистякову було прийнято до складу трупи «Молодого театру». Молода актриса, знаючи про на-

- В. Чистякова (Оксана) у виставі «Гайдамаки».
- В. Чистякова (Лучицька) у виставі «Талан».
- В. Чистякова (Катерина) у виставі «Гроза».

магання М.Садовського, П.Саксаганського, О.Загарова підняти прапор українського сценічного мистецтва, свідомо вибрала саме Леся Курбаса, саме «Молодий театр».

Об'єднана Курбасом група артистичної та студентської молоді найактивніше шукала способу задовольнити потреби глядача в сучасному мистецтві. В естетичному плані «Молодий театр» робив сміливі кроки у загострену театральність, відверто ставив питання пошуків «стилю часу». Здійснивши всього 17 вистав, він досяг значних успіхів: ствердив нову репертуарну традицію, виховав нового актора й режисе-

ра, визначив нові критерії мистецьких цінностей¹.

В атмосфері студійності, яка одразу ж виникла в «Молодому театрі», Валентина Чистякова палко прийняла творче кредо цього театру. Пізніше у листі до відомого режисера В.Гаккебуша писала: «Мої університети» почалися з першого дня знайомства з Олександром Степановичем (Курбасом). Більш ерудованої і освіченої людини мені не доводилося зустрічати в житті [...] Ми годинами блукали по Києву, насолоджувалися краєвидами одного з найкрасивіших міст земної кулі, подовгу зупинялися перед пам'ятниками архітектури, живопису»². Вступивши у театр в останній рік його існування, молода артистка лише брала участь у хорі, в постановці трагедії Софокла «Едіп-цар». Її стали в нагоді колишні хореографічні вправи. Вона спритно вміла прибирати пози, стилізовані під старогрецькі малюнки на вазах і барельєфах пози. «Мій перший виступ — у «Царі Едіпі» [...] Все, що стосувалося пластики моєї ролі, — тут для мене не було жодних перешкод, а от щодо мови — це давалося з великими труднощами. Мене жахливо бентежила вимова, запам'ятовування реплік незнайомою мовою»³.

15 березня 1919 року радянською владою «Молодий театр» було злито з Першим державним драматичним театром імені Т.Шевченка. Як свідчить М.Вороний, заради виживання трупам дове-

лося пристати на цей «примусовий шлюб», який приніс «шкоду і занепад»⁴ обом колективам. В об'єднаному театрі молода В.Чистякова зіграла Мар'яну у виставі «Тартюф» Мольєра, Франческу у «Ткачах» Гауптмана. Про це згадувала: «Це — мої перші кроки на сцені. Наче маленький цуцик, кинутий у воду на глибочинь, я захлиналася, тонула, спливала на поверхню, хапала повітря і знову пірнала... Після цих загаровських вистав я збагнула, яка я «темна» людина, скільки мені ще треба знати з теорії і практики театрального мистецтва. І я вдалася за допомогою до Олександра Степановича Курбаса»⁵.

Однією з найвидатніших подій у тогочасному театральному житті України була постановка Лесем Курбасом інсценізації поеми «Гайдамаки». Використавши кращі романтичні прийоми старого українського театру, які були переосмислені й органічно поєднані зі сценічними елементами давньогрецької трагедії, Курбас створив нову умовну патетичну форму вистави. Прем'єра «Гайдамаків» відзначалась і великим творчим успіхом ряду акторів — Мар'яненка (Гонта), Сердюка (Залізняка), Сидоренко (перше «Слово поета»). У перших виступах у ролі Оксани В.Чистяковій важко було розкрити суть сценічної розповіді про патріотизм героїні. Спершу артистку більше цікавили ритми декламацій, уявного співу у словах «Загрібай, мамо, жар, жар» і умовність народного жесту, яким Оксана, соромлячись, затуляє обличчя рукою. Особливо це відчувалось у зустрічах Оксани і Яреми. Три-можливо-щасливе почуття першого кохання передавалося в мізансценах з раптовими ритмічними змінами⁶.

В образі Оксани, створеному Чистяковою, вперше прозвучала глибока лірична нота, що йшла від справжньої обдарованості актриси. Протягом свого творчого життя В.Чистякова неодноразова повертатиметься до ролі Оксани. Більш як через 20 років (1942) в оточеному фашистами

Воронежі вона буде виступати по радіо з монологом з «Гайдамаків». Образ Оксани поглиблюватиметься, удосконалюватиметься разом із зростанням майстерності актриси і увійде в число найзначніших її досягнень. «Мені стало ясно, перш за все, що в мистецтві немає канонів, що кожного разу має статися відкриття, але в той же час необхідне абсолютне знання свого матеріалу і абсолютне володіння ним. Треба стати «хазяїном» своїх почуттів, хазяїном не марнотратним і разом з тим щедрим (парадокс!). Треба виховати в собі «ко-

ректора», який стежить, фіксує вади і досягнення, стримує емоції та «попускає» їх. Я зрозуміла, що найнебезпечніше — це «самоплив» емоцій, який називають іноді цілком неправильно «натхненням». Почуття треба тримати в руках, як вершник тримає скакуна, попускаючи йому вудила перед бар'єром. В належний момент емоції можуть сплеснути, вибухнути й засяяти, як протуберанці, на сцені»⁶. Оксана Чистякової в прем'єрі «Гайдамаків» 1920 року — це лише перша ластівка глибокої ліричної теми в творчості актриси.

Навесні 1920 року група акторів на чолі з Л.Курбасом вирішили виїхати в провінцію, щоб зберегти сили в тяжких обставинах громадянської війни. Так виник Київський драматичний театр («Киїдрамте»). Протягом 1920-1921 років, граючи переважно у Білій Церкві та Умані, «Киїдрам-

те» працює в інтенсивному виробничому темпі. В серпні 1920 року в Білій Церкві вперше на українській сцені здійснюється шекспірівський «Макбет». Вся вистава «Макбета» Л.Курбасом вирішувалась у реалістичному плані. Але за задумом режисера відьми — «це образна персоніфікація зла, прагнення до влади (...), це виведені у людській подобі думки — непереборні бажання, прагнення, що часто завойовують людину. Бажання — ніби легкі і солодкі, але і одночасно — власні, агресивні»⁷.

В.Чистякова у «Макбеті» виконувала роль Першої відьми. За її уявою відьми у «Макбеті» — це ірреальні персонажі. З'являлися вони на сцену під музику Е.Гріга «Парад гномів». Кожна сцена зустрічі відьом з Макбетом вирішувалась у певному тональному звучанні. І в останній зустрічі відьми повністю оволодівають Макбетом. Він переможений, він раб злочинів — іграшка в їхніх руках. Відьми нахабно сміються. Демонструють Макбету його розплату, його майбутнє, знущаються. «Відьми пустують, глузують, перетворюються в руках то в жаб, то в каміння, то в дерева. Ці танцювальні рухи не були взяті ні з класичних жестів, ні з характерних танців. Це були рухи, близькі до ритмічних фігур Далькроза, але модернізовані нами у відповідності з нашими акторськими уявленнями про макбетівських відьом»⁸.

У «Киїдрамте» двадцятилітня, красива і граціозна Чистякова виконала близько 20 ролей — від гострохарактерних до трагесті. Тут і Марія Антонівна («Ревізор» Гоголя), і Мірандоліна («Господиня готелю» Гольдоні), і Едрита («Горе брехунові» Грільпарцера), і Оришка («Пошилися у дурні» Кропивницького), і Нора («Нора» Ібсена), і Сніжинка («Чорна Пантера і Білий Медвідь»), і Муфточка («Гріх»), і Пана Мара («Повстання Мари» В.Винниченка). В цих ролях вже визначаються її акторські якості: і ліричні, і комедійні, і виразно характерні риси драматичної героїні. Жорстокі виробничі умо-

ви, велика кількість різнопланових ролей, праця з режисерами Л.Курбасом та В.Васильком допомагають їй оволодіти найбільш передовою для українського театру сценічною технікою і досвідом.

У 1922 році створюється мистецьке об'єднання «Березіль» на чолі з Л.Курбасом (близько 200 співробітників). Перша «Театральна майстерня» «Березоля», в складі якої була переважно молодь, в тому числі і Чистякова, — експериментальна. Практика її починається постановкою експресіоністської п'єси Г.Кайзера «Газ», у якій В.Чистякова грала головну жіночу роль доньки сина мільярдера.

Творчі взаємини Курбаса з актором в період «Березоля» — це складна і нерозроблена тема. Колектив щиро повірив, що ніхто нічого не знає і всі повинні вчитись нового революційного мистецтва у Курбаса. Весь набутий досвід і майстерність нічого не були варті, навпаки, тяжіли над ними як зайві «пережитки реакційного мистецтва».

В.Чистякова мусить починати все спочатку з вивчення азів «пролетарського мистецтва». Порив цей щирий і зворушливий. Першим кроком на цьому шляху і було виконання головної ролі в «Газі» Кайзера. Образ Дочки в п'єсі «Газ» має певну самостійну сюжетну лінію. Вихована у свідомості своєї «недосяжності», залишалась байдужою і безініціативною. Свій весільний танець вона виконувала «графічно», тобто без емоцій, ескізно. І тільки у фіналі — після сімейної драми (самогубства чоловіка) і катастрофи на заводі, — залишившись живою, вона відчуває себе більше знищеною, аніж ті люди, що загинули під час вибуху. Хоча зовні вона спокійна, навіть статична і в інтонації, і в жесті. Застигла постать жінки, яку глядач щойно бачив у привабливому безперервному танці, мусила доносити всю її душевну катастрофу, биття людського серця і пориви знівченої жіночої душі. Згодом В.Чистякова писала: «А що дала мені моя участь у цій виставі?...

Все, що відбувалось на сцені, було дуже близьким мені за методом — знову ж таки у зв'язку з моїми заняттями в студії Б.Ф.Ніжинської. І взагалі весь мій шлях експериментальної акторської праці з Олександром Степановичем був багатющим «скарбом», з якого я черпала протягом всього мого творчого життя метод образних асоціативних пристосувань в ролях найрізноманітніших стилевих особливостей і у виставах з найрізноманітнішими режисерськими вирішеннями»⁴. Правда, подальші ролі В.Чистякової — Секретарки («Протига-

зи» С.Третьякова), Химки («Комуна в степах» М.Куліша), Ізабелли («Жакерія» П.Меріме) не сприяли виразному вияву драматичного темпераменту актриси. Зате роль друкарки Ольки в п'єсі «Шпана» В.Ярошенка принесла їй великий і заслужений успіх. Експериментальна праця в попередніх ролях успішно розвинула зовнішню формальну техніку виконавиці. До певної міри, В.Чистякова на той час стала умілою «актрисою-штукатуркою», яка може будь-яке сценічне завдання винахідливо втілити в стилізованій формальній схемі. Зростаючий

громадський світогляд і творча спостережливість дають актрисі змогу підмітити багато істотного для ролі в життєвому оточенні тогочасного Києва, де «ольки» були досить типовим явищем. В.Чистякова не марно спеціально ходила з товаришами сумнівного гатунку в непевські ресторанчики. Хоч актриса не завжди вдавалась до життєподібних інтонацій, а частіше користувалась ритмізованим речитативом, все ж глядач пізнавав в її Ольці сатирично узагальнену типову суть «прожигательниці життя». Залишаючись актрисою «Театру удавання», В.Чистякова досягла в «Шпані» гранично високого для цієї школи рівня перевтілення в образ. Відбувається «ривок уперед» у розвитку актриси. Її Олькою захоплюються, про неї говорять. В.Чистякову починають називати кращою комедійною актрисою тогочасної української сцени.

Починаючи з 1926 року «Березіль» працює в Харкові, де внутрішньо підготовлена на широкі магістралі акторської творчості В.Чистякова пережила трагічну подію — втрату дорогого товариша, чоловіка й учителя — Леся Курбаса. Але вона продовжує працювати, сягаючи висот творчого розквіту, зрілості акторської майстерності, визнання й успіху. Серед її творчих здобутків — незабутні сценічні шедеври: Ярослава в «Яблуневому полоні» І.Дніпровського, Паранька в «Диктатурі» І.Микитенка, Соня в «Хазяїні» І.К.Карпенка-Карого, Марія Лучицька в «Талані» М.Старицького, Катерина в «Грозі» О.Островського, Євгенія в «Євгенії Гранде» за О.Бальзаком. Ці ролі справедливо зараховані до вершин українського акторського мистецтва.

1. Лабінський М. Через терни до зірок // Молодий театр. — К., 1991. — С.14.
2. Чистякова В. 3 листів до В.Гаккебуша // Молодий театр. — К., 1991. — С.238.
3. Там само. — С. 240.
4. Вороний М. Театр і драма: Збірка статей. — К., 1989. — С.297.
5. Чистякова В. 3 листів до В.Гак-

кебуша // Молодий театр. — С.241.

6. Див.: Довбищенко Г., Лабінський М. На сцені «Гайдамаки». — К., 1989. — С. 66.
7. Чистякова В. 3 листів до В.Гаккебуша // Молодий театр. — С.242
8. Там само. — С.242
9. Там само. — С.84